

УДК 37.02

Мірошник С.І.,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти Комунального навчального закладу Київської обласної ради "Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів", кандидат педагогічних наук

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ У ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті проаналізовано сутність понять "узагальнення" і "систематизація" у філософії, психології та педагогіці. Як оптимальні способи узагальнення і систематизації навчального матеріалу на різних етапах його засвоєння у вивченні української літератури представлено різні види таблиць, зокрема й аналітично-узагальнювальні таблиці – методи навчання "Таблиця "Знаємо – Хочемо дізнатися – Дізналися" та "Таблиця "Бортовий журнал" технології розвитку критичного мислення, а також метод навчання Кластер технології розвитку критичного мислення, за допомогою яких засвоюваний матеріал впорядковується у словесно-графічній формі.

Розкрито значення узагальнення і систематизації в засвоєнні знань, їх упорядкуванні, формуванні в учнів цілісної картини розвитку літературного процесу в Україні, розумінні часткового в загальному процесі, розвитку якостей критичного мислення учнів, а також у їх підготовці до зовнішнього незалежного оцінювання з предмета.

***Ключові слова:** освітній процес, учні, узагальнення, систематизація, вивчення української літератури, методи, прийоми навчання, завдання.*

Постановка проблеми. Реформування системи загальної середньої освіти в Україні передбачає формування випускника сучасного закладу загальної середньої освіти як патріота, який активно організовує життєдіяльність на основі цінностей та відповідально, як особистість усебічно розвинену, критично мислячу та як інноватора, здатного постійно розвиватися та змінювати довкілля і світ [1]. Це можливо насамперед за умови розвитку мислення учнів, їх здатностей аналізувати, синтезувати, порівнювати, оцінювати, бачити загальну картину, планувати, прогнозувати, визначити перспективи та ризики тощо. Тому постійне практикування вмінь школярів узагальнення, систематизування й оцінювання навчального матеріалу, діяльності (як процесу та її результатів), самооцінювання є **актуальним** у сучасному освітньому процесі в ході вивчення різних навчальних предметів, зокрема й української літератури.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Сутність понять "узагальнення" і "систематизація" розроблено у філософії, психології, педагогіці. Так, у філософському словнику [14] поняття "узагальнення" трактується як розширення обсягу поняття на основі зменшення ознак його змісту, які конкретизують; перехід від одиничних або часткових суджень до загальних: виявляючи деяку спільну ознаку в окремих елементів певного класу, робиться висновок про притаманність цієї ознаки певному класу в цілому; виявлення закономірних принципів зв'язку певних явищ або їх характеристик. Відповідно термін "систематизація" пояснюється як "пізнавальний процес упорядкування деякої множини розрізнених об'єктів і знання про них. Упорядкування здійснюється шляхом встановлення

єдності і відмінності елементів, що підлягають С., визначення місця кожного елемента відносно один одного. При цьому використовуються логічні операції порівняння, абстрагування, класифікації, аналізу і синтезу, опису та пояснення. Результатом С. є відповідна наукова система об'єктів і знань про них" [14, с. 584].

У сучасній психологічній науці [4; 7 та ін.] узагальнення та систематизація пояснюються як складові (розумові процеси, розумові операції) розумових дій, перша із яких полягає в уявному об'єднанні предметів, явищ у групи за істотними ознаками, виділеними в ході абстрагування, а інша – у виокремленні та подальшому об'єднанні не окремих об'єктів, а їх подальших груп і класів. Тому в психології ці мислительні операції (серед низки інших) розглядаються як основний інструментарій пізнання, усвідомлення предметів та явищ об'єктивної дійсності.

У педагогіці повторення, узагальнення й систематизація розглядаються як складові процесу навчання та як ефективний засіб поглиблення, універсалізації, упорядкування, розуміння й запам'ятовування знань [3; 9 та ін.]. Так, у працях О. Беляєва [3] розкрито дидактичні основи та значення повторення навчального матеріалу в його засвоєнні та розвитку учнів (більш глибоке проникнення в логічну структуру вивченого, розвиток умінь творчо застосовувати знання, оцінювати тощо), В. Онищука [9] – методи і прийоми навчання, що слугують організації і проведенню уроків повторення, узагальнення і систематизації; запропоновано науково обґрунтовані, найбільш оптимальні, на думку вченого, етапи узагальнення і систематизації знань: первинні узагальнення (елементарні, у ході сприйняття матеріалу); міжпонятійні узагальнення і систематизації як установлення суттєвих зв'язків між поняттями, що засвоюються; тематичні узагальнення і систематизації для засвоєння системи понять із певної виучуваної теми, укладання її цілісного бачення в поняттях; підсумкові узагальнення і систематизації, що сприяють установленню властивостей і відношень між системами знань у межах навчального розділу чи предмета; міжпредметні узагальнення і систематизації як спосіб синтезу знань про положення, закони, теорії, ідеї тощо.

На думку А. Розуменка, узагальнення і систематизація в навчанні важливі з огляду на те, що "...багато зовнішніх розрізнених явищ, фактів, прикладів при знаходженні загальних принципів стають ілюстрацією загальних положень. Це сприяє кращому запам'ятовуванню та більш ефективному застосуванню знань. Крім того, виводить... на принципово новий рівень розуміння" [10, с. 131].

У сучасній методиці вивчення літератури розроблено також питання застосування методу логічних схем-конспектів на уроках – "різновиду схематичної наочності, у якому поєднуються своєрідні знаки-сигнали з короткими записами, що несуть необхідну інформацію про певний художній твір, образи твору або теорію літератури до даного твору. Знаки-сигнали можуть бути у вигляді геометричних фігур, різноманітних стрілок, літер, візерунків, символів" [12, с. 250; 2; 6]. На думку практиків-дослідників, створення різних видів ЛСК у вивченні літератури "сприяє кращому запам'ятовуванню навчального матеріалу, формуванню й розвитку вмінь і навичок аналізувати текст, структурувати його, систематизувати, узагальнювати навчальний матеріал. Логічні схеми-конспекти виконують функцію стимулятора творчих здібностей учнів, допомагають залучати до осмисленої роботи на уроці" [12, с. 255].

Нині, коли одним із завдань середньої загальної освіти є формування компетентної особистості, зокрема й розвитку в неї критичного мислення, що є необхідним у сучасному глобалізованому та інформаційно насиченому суспільстві, в умовах потреби учня засвоїти великий загальний навчальний матеріал, проаналізувати його й узагальнити, творчо застосовувати в різних ситуаціях, питання способів (методів навчання, прийомів, завдань) узагальнення і систематизації навчального матеріалу у вивченні шкільних предметів, зокрема й української літератури, є важливим.

Тому метою статті є представлення оптимальних способів узагальнення і

систематизації навчального матеріалу у вивченні української літератури на різних етапах його засвоєння, розкриття значення узагальнення і систематизації в розвитку учня та оптимізації освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Отже, повторення, узагальнення і систематизація навчального матеріалу є важливими в навчанні для більш ґрунтовного засвоєння нового, його усвідомлення, упорядкування системи знань, формування здатностей учнів аналізувати, синтезувати, порівнювати, оцінювати, бачити загальну картину та визначати значення окремого в цілісній картині. Вважаємо також, що розглядувані пізнавальні дії та розумові операції є важливими у вивченні літератури з огляду на великий обсяг навчального матеріалу, а отже, і потребу його логічного впорядкування. Переконані, що узагальнення і систематизація навчального матеріалу та знань учнів можливі на різних етапах засвоєння: на етапі актуалізації знань, у ході ознайомлення з новим, під час формування здатностей застосовувати знання та підбиття підсумків про вивчене або в поєднанні на всіх зазначених етапах навчання. Розглянемо, які методи, прийоми навчання та види завдань оптимально слугують цьому.

Узагальненню і систематизації навчального матеріалу та впорядкуванню знань учнів слугує низка методів навчання технології розвитку критичного мислення, зокрема метод аналітично-узагальнювальних таблиць – методи "Таблиця "Знаємо – Хочемо дізнатися – Дізналися" (табл. 1), "Таблиця "Бортовий журнал" (табл. 2).

Таблиця 1

Метод навчання "Таблиця "Знаємо – Хочемо дізнатися – Дізналися"

Знаємо	Хочемо дізнатися	Дізналися

Таблиця 2

Метод навчання "Бортовий журнал"

Знаємо	Дізналися

Застосування цих методів навчання забезпечить повторення (актуалізацію) вивченого раніше в контексті виучуваної теми, визначення провідного, важливого (поняття, характеристики, значення тощо) та узагальнення засвоєного як у ході цього процесу, так і на етапі підбиття підсумків або під час діяльності обох видів. Повне узагальнення і, відповідно, заповнення таблиці можливе також на заключному етапі вивчення певної теми чи розділу, наприклад, у 10 класі після кількох уроків вивчення творчості письменника, як-от: на уроці з теми "Значення творчої спадщини М. Коцюбинського для розвитку української літератури, її роль у загальноєвропейському контексті" як підсумковому в засвоєнні життєпису та творчого доробку письменника, або після остаточного засвоєння певного періоду літературного процесу, для прикладу, "Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст. Імпресіонізм в українській літературі".

В узагальненні і систематизації навчального матеріалу доцільно використовувати й інші види таблиць, що, відповідно, забезпечує впорядкування засвоєного, візуалізує його та створює цілісну картину художнього твору, доробку письменника, літературного напрямку / стилю, певного періоду літературного процесу, наприклад (табл. 3):

Таблиця 3

Напрями і течії в українській літературі кінця XVIII ст. – XIX ст.

Стильовий напрям / течія	Твір / твори	Письменник
Бароко	«De libertate», «Бджола та Шершень», «Всякому місту звичай і права»	Г. Сковорода
Класицизм	«Енеїда», «Наталка-Полтавка»	І. Котляревський
Сентименталізм	«Маруся»	Г. Квітка-Основ'яненко
Романтизм	Рання творчість: «Катерина», «Гайдамаки», «До Основ'яненка»	Т. Шевченко
	«Чорна рада»	П. Куліш
Реалізм	Критичний реалізм: «Сон», «І мертвим, і живим...», «Кавказ», «Мені однаково», «Заповіт»	Т. Шевченко
	«Чого являєшся мені у сні», «Гімн», «Мойсей»	І. Франко
	«Кайдашева сім'я»	І. Нечуй-Левицький
	«Хіба ревуть воли, як ясла повні?»	Панас Мирний
	«Максим Гримач»	Марко Вовчок
	«Мартин Боруля»	І. Карпенко-Карий

Зазначаємо також, що під час узагальнення і систематизації навчального матеріалу, значного за обсягом, для його логічного впорядкування, приведення в систему учні під керуванням учителя можуть укласти кілька таблиць, у яких узагальнити та систематизувати різні аспекти вивченого. Наприклад, підбиваючи підсумки про розвиток української модерної літератури початку ХХ століття, доцільно узагальнити вивчене в кількох таблицях, зокрема щодо стильових пріоритетів творів (табл. 4):

Таблиця 4

Стильові напрями модерної української літератури початку ХХ століття

Стильова належність	Твір / твори	Письменник
Імпресіонізм	«Intermezzo»	М. Коцюбинський
Неоромантизм	«Тіні забутих предків»	М. Коцюбинський
Фемінізм	«Impromptu phantasie», «Valse melancolique»	О. Кобилянська
Експресіонізм	«Камінний хрест»	В. Стефаник
Неореалізм	«Момент»	В. Винниченко
Неоромантизм	«Contra spem spero!», «Слово, чому ти не твердая криця...», «Мріє, не зрадь», «Стояла я і слухала весну...», «Лісова пісня»	Леся Українка
Символізм	«Блакитна Панна», «Інфанта»	Микола Вороний
Неоромантизм, символізм	«З журбою радість обнялась...», «О слово рідне! Орле скутий!..», «По дорозі в казку»	Олександр Олесь

та про жанрове розмаїття творів української літератури зазначеного періоду (табл. 5):

Таблиця 5

Жанрове розмаїття модерної української літератури початку ХХ століття

Жанр твору	Твір / твори	Письменник
Психологічна новела з жанровими ознаками «поезії у прозі»	«Intermezzo»	М. Коцюбинський
Повість	«Тіні забутих предків»	М. Коцюбинський
Психологічна новела	«Impromtu phantasie», «Valse melancolique»	О.Кобилянська
Психологічна новела	«Камінний хрест»	В. Стефаник
Психологічна драма	«Момент»	В.Винниченко
Драма-феєрія	«Лісова пісня»	Леся Українка
Інтимна лірика	«Мріє, не зрадь», «Стояла я і слухала весну...»	Леся Українка
Громадянська лірика	«Contra spem spero!», «Слово, чому ти не твердая криця...»	Леся Українка
Інтимна лірика	«Чари ночі»	Олександр Олесь
Громадянська лірика	«О слово рідне! Орле скутий!...»	Олександр Олесь
Драматичний етюд	«По дорозі в казку»	Олександр Олесь

У вивченні української літератури можлива побудова інших таблиць, насамперед на вступних або узагальнювальних уроках із вивчення життєпису і творчого доробку письменника, після засвоєння певного періоду українського літературного процесу. Для прикладу, на зазначеному раніше підсумковому уроці "Значення творчої спадщини М. Коцюбинського для розвитку української літератури, її роль у загальноєвропейському контексті" у ході різних видів пізнавальної діяльності доречним буде узагальнення і систематизація вивченого та нового за допомогою таблиці:

Значення творчої спадщини М. Коцюбинського для розвитку української літератури	Творча спадщина М. Коцюбинського в загально-європейському контексті

Розвитку критичного мислення, логічності, аналітичності та інших компетентностей, як і визначенню провідних ознак, характеристик, узагальненню й систематизації виучуваного матеріалу слугує також метод навчання "Кластер" технології розвитку критичного мислення [8]. Власне поняття "кластер" походить з англійської мови (cluster – скупчення); у словнику іншомовних слів трактується як "об'єднання декількох однорідних елементів, яке може розглядатися як самостійна одиниця, що володіє певними властивостями" [13]; його сутність полягає у графічних способах опрацювання матеріалу, виділенні смислових ключових одиниць тексту та їх графічно-словесному оформленні у вигляді схеми.

Варто зазначити, що в педагогічних практиках учителів мови і літератури наявне використання кластерів, які трактуються ними як опорна схема [5], як метод навчання [11] та засіб формування критичного мислення учнів.

Створюється кластер у такий спосіб: визначається ключове слово / словосполука ("планета"), наприклад, тема тексту, письменник, назва твору, твердження, образ-персонаж, який аналізується, поняття з теорії літератури, подія, описана у творі тощо; довкола нього

записуються із позначенням зв'язку слова / словосполучення / речення / цитати як основні смислові одиниці (ідеї, характеристики, ознаки, факти тощо), що розкривають тему ("супутники"), а далі, за потреби, вони логічно доповнюються іншими, що деталізують, доповнюють, словесно унаочнюють, розширюють логічні зв'язки та складники "супутників" "планети". Отже, це словесно-графічна форма організації інформації (навчального матеріалу), що логічно розкриває сутність ключового поняття, його характеристики, ознаки, якості тощо, зв'язки між ними та забезпечує узагальнення і систематизацію вивченого.

Метод навчання і схема "Кластер" може застосовуватися на різних етапах організації уроку, наприклад, для підбиття підсумків або під час актуалізації знань учнів; він може укладатися школярами впродовж навчального заняття або вивчення теми, коли учні поступово додають до схеми нове засвоєне, що розкриває сутність ключового поняття; це залежить від обраного ключового поняття (планети) кластера.

Кластер може бути оформлений на дошці, на ватмані колективно або у групах, у зошиті в кожного учня як індивідуальне завдання на уроці або як домашнє завдання випереджувального характеру (проект).

Укладаючи кластер, бажано використовувати різні кольори, показуючи зв'язки першого, другого та інших рівнів, що наочно в словесно-графічний спосіб оптимально узагальнено й систематизовано відобразити загальну картину.

Така діяльність розвиває в учнів здатності аналізувати, визначати головне, те, що характеризує й розкриває сутність, установлювати логіку, оцінювати, тобто узагальнювати і систематизувати навчальний матеріал. Як приклад, наводимо зразки кластерів (рис. 1, 2).

Рис. 1. Кластер "Енеїда" П. Котляревського – енциклопедія життя українців

XVIII століття"

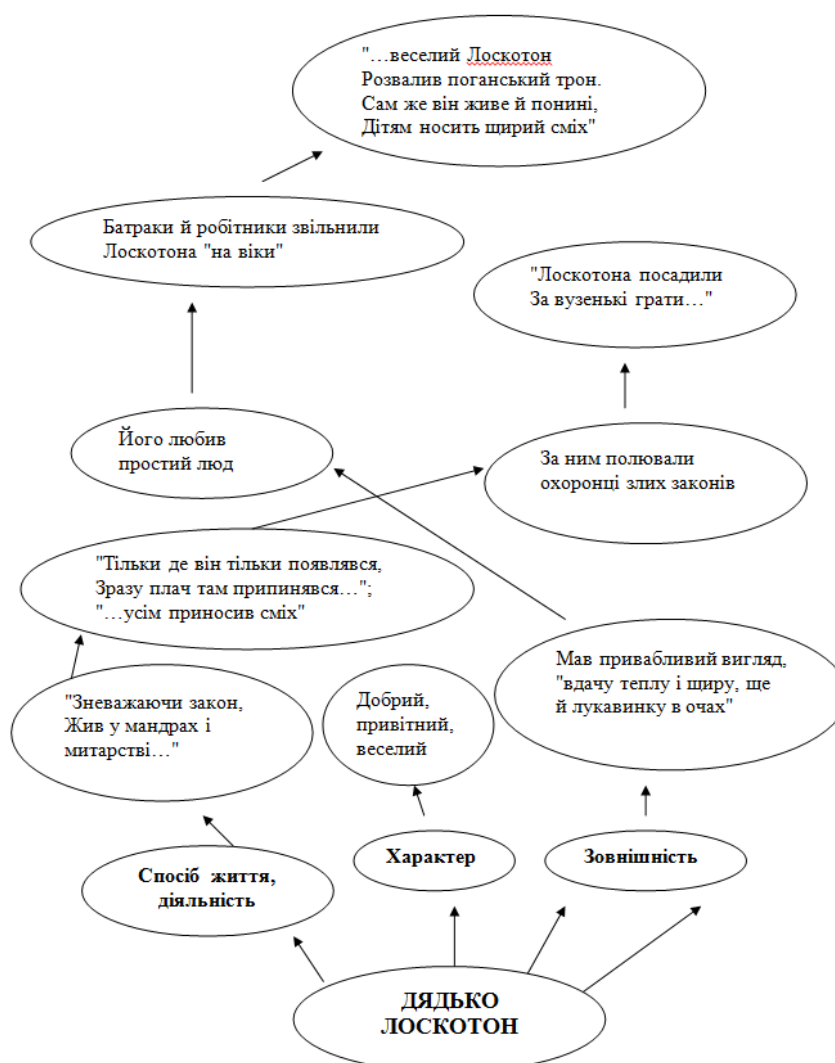

Рис. 2. Кластер "Характеристика образу дядька Лоскотона"

Вважаємо, що систематичні узагальнення і систематизація у вивченні української літератури забезпечують усвідомлене сприйняття великого загалу інформації, аналіз, порівняння й упорядкування засвоєного, формування в учнів цілісної картини розвитку літературного процесу в Україні та розуміння окремого в загальному процесі, зростання активності учнів, розвиток у них якостей критичного мислення, а також більш ефективну підготовку до зовнішнього незалежного оцінювання з предмета.

Висновки. Отже, узагальнення і систематизація є важливими складовими освітнього процесу та ефективним способом поглиблення, універсалізації, упорядкування, розуміння й запам'ятовування знань, формування в учнів здатностей сприймати осмислено, аналізувати, синтезувати, порівнювати, оцінювати, бачити загальну картину та визначати значення окремого в цілісній картині. Ці види пізнавальної діяльності на різних її етапах є важливими у вивченні літератури також з огляду на великий обсяг навчального матеріалу, потребу його логічного впорядкування й осмисленого засвоєння, ґрунтовної підготовки старшокласників до зовнішнього незалежного оцінювання з предмета.

Як оптимальні способи узагальнення і систематизації навчального матеріалу з української літератури розглядаємо різні види таблиць, зокрема аналітично-узагальнювальні таблиці – таблиці "Знаємо – Хочемо дізнатися – Дізналися" та "Бортовий журнал" технології розвитку критичного мислення, а також метод навчання Кластер" технології розвитку

критичного мислення, за допомогою яких засвоюваний матеріал впорядковується у словесно-графічній формі.

Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо дослідження інших способів узагальнення і систематизації навчального матеріалу у вивченні літератури, зокрема методів навчання, завдань, технік, у яких навчальний матеріал упорядковується в різних формах за допомогою образів, слів / словосполук / тверджень, знаків, символів тощо.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти "Нова українська школа" на період до 2029 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 року № 988-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80>.
2. Бей Г. С. Практичне застосування логічних схем-конспектів на уроках зарубіжної літератури / Г. С. Бей // Зарубіжна література в школі. – 2009. – №15–16 (111–112) / серпень. – С. 11–14.
3. Біляев О. М. Лінгводидактика рідної мови : навч.-метод. посібник / О. М. Біляев. – К. : Генеза, 2005. – 180 с.
4. Варій М. В. Загальна психологія : підручник. – 2-ге видан., випр. і доп. / М. В. Варій. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 968 с.
5. Гаранжа Н. С. Використання опорної схеми Кластер на уроках української мови [Електронний ресурс] / Н. С. Гаранжа // Методичний сайт Пилипчук Ольги. – Режим доступу : <http://awqust.com/simple/2016/telman/garan.htm>.
6. Лісна Л. Ф. Використання логічних схем-конспектів на уроках зарубіжної літератури / Л. Ф. Лісна // Зарубіжна література в школі. – 2007. – №22 (70) / серпень. – С. 20–25.
7. Максименко С. Д. Загальна психологія : навчальний посібник. – Вид. третє, переробл. й доповн. / С. Д. Максименко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
8. Мірошник С. І. Компетентнісний підхід у навчанні української літератури на основі впровадження технології розвитку критичного мислення [Електронний ресурс] / С.І.Мірошник // Народна освіта. – 2011. – Випуск №2 (14). – Режим доступу : narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/14/statti/miroshnik.htm.
9. Онищук В. О. Узагальнення й систематизація знань учнів / В. О. Онищук. – К. : Рад. школа, 1970. – 189 с.
10. Розуменко А. О. Узагальнення й систематизація знань студентів при вивченні математичної статистики / А. О. Розуменко // Фізико-математична освіта : науковий журнал. – 2017. – №2 (12). – С. 130–134.
11. Роскокоха Т. В. Технологія розвитку критичного мислення на уроках української літератури [Електронний ресурс] / Т. В. Роскокоха // На Урок. – Режим доступу : <https://naurok.com.ua/opis-dosvidu-roboti-rozvitok-kritichnogo-mislennya-na-urokah-ukra-nsko-literaturi-57355.html>.
12. Савкова Н. О. Використання логічних схем-конспектів на уроках світової літератури / Н. О. Савкова // Таврійський вісник освіти. – 2013. – №4 (44). – С. 249–256.
13. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=9610&action=show>.
14. Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. – К. : Абрис, 2002. – 752 с.
15. Чемеровська З. О. Кластер як один із методів формування критичного мислення школярів на уроках зарубіжної літератури [Електронний ресурс] / З. О. Чемеровська. – Режим доступу : <https://z-3.jimdofree.com>.

Мирошник С. И. Обобщение и систематизация учебного материала в изучении украинской литературы

В статье проанализировано сущность понятий "обобщение", "систематизация" в философии, психологии и педагогике. В качестве оптимальных способов обобщения, систематизация учебного материала на разных этапах его усвоения в изучении украинской литературы представлены разные виды таблиц, в частности аналитико-обобщающие таблицы – методы обучения "Таблица "Знаем – Хотим узнать – Узнали" и "Таблица "Бортовой журнал" технологии развития критического мышления, а также метод обучения "Кластер" технологии развития критического мышления, с помощью которых усваиваемый материал можно упорядочить в словесно-графической форме.

Раскрыто значение обобщения и систематизации в усвоении знаний, их логическом построении, формировании у учеников целостной картины развития литературного процесса в Украине, понимании частичного в общем процессе, развитии составляющих критического мышления учащихся, а также в их подготовке ко внешнему независимому оцениванию с предмета.

Ключевые слова: образовательный процесс, ученики, обобщение, систематизация, изучение украинской литературы, методы, приемы обучения, задания.

Miroshnyk, Svitlana. Generalization and Systematization of Educational Material in Learning Ukrainian Literature

The article analyses the essence of the notions 'generalization', 'systematization' in philosophy, psychology and pedagogy. Various types of tables are presented as optimal ways of summing up and systematizing of educational material in learning Ukrainian literature at different stages of its acquisition. In particular the author presents analytical and summarizing tables 'You Know – You Want to Learn – You've Learnt', 'Logbook' of technologies of critical thinking development and teaching method 'Cluster' that help assimilate educational material in verbal and graphic form.

The article reveals the importance of generalization and systematization in learning, knowledge summarizing, forming of students' holistic picture of literary process in Ukraine, awareness of the partial in general process, development of students' critical thinking and their preparing for external independent assessment.

Key words: educational process, students, generalization, systematization, learning Ukrainian literature, methods, teaching methods, tasks.